

Dit artikel is geschreven ter voorbereiding op de lezing van Prof. dr. W.J. op't Hof, die gehouden zal worden op *Deo volente* donderdag 2 september 2010. De lezing draagt de titel 'En nu blijft geloof, hoop en liefde, deze drie...' en zal gaan over hoop als christelijke deugd. De christelijke traditie kent zeven deugden: vier uit de klassieke oudheid, waar de drie uit 1 Korinthe 13 zijn toegevoegd. Onderstaand artikel gaat in op de vier klassieke deugden, en in de lezing zal de deugd van de hoop worden geplaatst binnen het geheel van de christelijke deugden.

Snoeien in de klassieken

De vier kardinale deugden in de christelijke receptie

Heydens Houwelijck

*Soo wie een schone vrou van grieck of
ander heyden*

*Vinck inden oorloch, en daer van niet
wilde scheyden*

*Haer nagels corten most,
afsnijden al haer haer,*

*Veranderen haer cleet, en
trouwense daer naer:*

*O dichters, wildy u vermaken inde
minne*

*Vande Romeynsche of de griecsche
Piërinne¹*

*Snoeyt af al watse heeft van
weytsche dertelheyt*

*Van domme afgody, en spitse
schamperheyt,*

*Omhelsetse daer na, sy sal u kinders
geven*

*Die u gedachtenis in eeuwicheyt doen
leven.*

Jacobus Revius

Tekst: Reinier den Hertog

Christenen in de oudheid en de Middeleeuwen waren kinderen van hun tijd. Een tijd waarin de werken van grote klassieke schrijvers als Aristoteles en Cicero het laatste woord hadden en waarin klassieke ideeën de basis waren voor alle takken van wetenschap. Dat gold ook voor de theologie: klakkeloos werden Plato, Seneca en Cicero bijna tot kerkvaders verheven. Hun werken werden door bisschoppen aanbevolen en wijd en zijd door christenen gelezen. Op moreel gebied waren de filosofen Aristoteles, Cicero en Seneca de autoriteit.

Vooraf de vier klassieke (of kardinale) deugden werden als basis gebruikt voor het christelijke morele denken in de oudheid en Middeleeuwen. Deze vier deugden kwamen voor het eerst voor in de dialoog *Politeia* (Staat) van Plato. Daarin definieert hij wat deugd is en stelt hij vier kerndeugden vast, waar alle andere deugden om draaien: voorzichtigheid (*phronèsis*), matigheid (*sophrosunè*), moed (*andreia*) en rechtvaardigheid (*dikaïosunè*). Later

---

¹ Muzen, dochters van Zeus en godinnen van de wetenschap en kunst.

werden deze vier deugden 'kardinale deugden' genoemd, waarbij 'kardinaal' van het Latijnse woord '*cardo*' (spil) komt: de vier kardinale deugden waren de spil waar alle andere deugden om draaien. Christenen in de oudheid en Middeleeuwen gingen zo ver in het incorporeren van dit klassieke gedachtegoed, dat de drie christelijke deugden, geloof, hoop en liefde, overschaduwde werden door de vier klassieke deugden. Schrijvers als Ambrosius en Hiëronymus schreven er boeken over vol en deden hun best om de vier klassieke deugden in de Bijbel aan te wijzen.

Er zitten twee kanten aan de receptie² van de klassieken, zoals Jacobus Revius in bovenstaand gedicht schrijft. Hij vergelijkt de receptie van de klassieken met een wet uit Deuteronomium 21:11-13, waarin beschreven staat hoe een Israëlitische man om moest gaan met zijn heidense bruid. Revius geeft een wijze raad over hoe christenen moeten omgaan met hun 'heidense bruid': zeker, zij zal u prachtige kinderen geven. Maar vergeet niet van tevoren haar 'weytsche dertelheyt', 'domme afgody' en 'spitse schamperheyt' af te snoeien. Uit dit artikel zal blijken dat men het snoeien in de Middeleeuwen en later wel eens vergat als het gaat om klassieke receptie.

De vier kardinale deugden in de klassieke oudheid

Zoals gezegd was de Griekse filosoof Plato de eerste die met de vier deugden op de proppen kwam. In het eerste gedeelte van zijn dialoog *Politeia* zoekt de wijsgeer Socrates samen met enkele vrienden naar een definitie van rechtvaardigheid. Ze besluiten een stad (of staat) als voorbeeld te gebruiken voor de menselijke ziel, omdat

rechtvaardigheid in een stad beter waarneembaar is dan in één mens. Al discussiërend komen ze uit bij de beschrijving van de ideale samenleving. In de ideale samenleving onderscheidt Socrates vrij terloops vier centrale politieke deugden:

'Socrates: Well, then, I hope to make the discovery in this way: I mean to begin with the assumption that our State, if rightly ordered, is perfect.'

Glaucon: That is most certain.

Socrates: And being perfect, is therefore wise and valiant and temperate and just.

Glaucon: That is likewise clear (Politeia, 427^e, vert. Benjamin Jowett).

Dit is de eerste keer in de ons bekende klassieke literatuur dat melding gemaakt wordt van de vier deugden voorzichtigheid (of wijsheid), matigheid, moed en rechtvaardigheid als kerndeugden. Toch ontstaat er in Plato's dialoog geen discussie over waarom de vier genoemde deugden de belangrijkste zijn. De vier deugden worden genoemd als iets vanzelfsprekends en iedereen is het ermee eens. Daarom is het ook opmerkelijk dat deze vier deugden al in de oudheid zo'n grote plaats innamen in de ethiek.

Aristoteles, de leerling van Plato, heeft het ethische systeem van zijn leermeester uitgewerkt in de *Ethica Nicomachea*. Hij definieert daarin deugden als het 'gulden midden' tussen twee uitersten. Moed ligt tussen lafheid en overmoed, matigheid tussen overvloed en gierigheid, enzovoort. Vervolgens werkt hij de individuele deugden uit en komt tot de conclusie dat wijsheid de ultieme deugd is. Hoewel de vier deugden van Plato bij hem niet zozeer herkenbaar zijn als vierspan, zijn toch duidelijk Socratische invloeden te herkennen in de *Ethica Nicomachea*.

² Klassieke receptie is het inpassen van klassiek gedachtegoed in de eigen leefwereld.

Maar de werkelijke 'springplank' waardoor Plato's deugden uiteindelijk in de christelijke Middeleeuwen terechtkwamen, was het Stoïcisme. De aanhangers van deze van oorsprong Griekse stroming stelden zich ten doel om in harmonie met hun omgeving te leven en zo een staat van innerlijke rust te bereiken. Dit dachten ze te doen door te leven volgens de rede (*logos*) en de deugd, in tegenstelling tot de genotzoekende epicuristen. De deugden volgens welke de Stoïcijen wilde leven waren, u raadt het al, voorzichtigheid, matigheid, moed en rechtvaardigheid. Vooral de latere (Romeinse) Stoa was zeer invloedrijk.

Een vooraanstaande Romeinse Stoïcijen was Lucius Annaeus Seneca. Deze filosoof had opvattingen die soms dicht bij het christendom kwamen. Zo had hij opvattingen over goden die ver afweken van het antropomorfe polytheïsme van zijn tijd. Vooral in zijn *Epistulae Morales ad Lucilium* zijn veel opvattingen over ethiek te vinden die een christelijke schrijver niet zouden misstaan. Zijn praktische toepassing van de vier kardinale deugden op het dagelijks leven heeft later onder christenen veel lof ge oogst. De kerkvader Tertullianus zei het enkele eeuwen later niet voor niets: '*Seneca saepe noster*' (Seneca is vaak de onze) (Seneca 20).

Een andere Romeinse filosoof met sterke Stoïsche invloeden in zijn werk was Marcus Tullius Cicero. Vooral zijn werk *De Officiis* (over de plichten) is doorspekt met de deugdenfilosofie van Plato. Dit praktische boekje werd in de Middeleeuwen een van de meest gekopieerde en gelezen klassieke werken. *De Officiis* van Cicero is een van de meest extreme voorbeelden van klassieke receptie in de Middeleeuwen. Het was de autoriteit op ethisch gebied. Cicero had nooit een bijbel gezien, maar men voer

blind op wat hij over voorzichtigheid, matigheid, moed en rechtvaardigheid gezegd had.

De vier kardinale deugden in het antieke christendom

In de eerste eeuwen van het christendom was er sprake van algemene afkeer van heidense schrijvers. Pas in de derde en vierde eeuw raakte heidense filosofie en ethiek meer ingeburgerd in de christelijke wereld. Dit proces zette zich voort tot het punt dat bisschoppen bepaalde klassieke werken min of meer als verplichte kost aanbevolen. De bisschop Ambrosius van Milaan verklaarde bijvoorbeeld aan het einde van de vierde eeuw alle werken van Cicero en Seneca tot kerkliteratuur. Diezelfde Ambrosius was ook een van de eersten die de vier deugden van Plato uitgebreid een christelijke invulling gaf. Hij noemde de vier deugden van Plato voor het eerst 'kardinale deugden' (*virtutes cardinales* of *principales*). Hij schreef zelf boeken die geïnspireerd waren door de werken van Plato en Cicero. Zijn *De Officiis Ministrorum* was bijvoorbeeld sterk gemodelleerd naar Cicero's *De Officiis*.

De Officiis Ministrorum (over de plichten van de geestelijkheid) begint met het vooropzetten van de Bijbel. Ambrosius wijst verscheidene voorbeelden uit de Griekse en Romeinse filosofie aan die al in de Bijbel te vinden zijn. Daarmee wil hij aantonen dat het bijbels is om op de Romeinse manier over deugden en plichten te spreken. Vervolgens geeft Ambrosius een christelijke invulling aan de kardinale deugden voor het leven van de geestelijke. Wijsheid is het zoeken naar en onderzoeken van de waarheid, lees: de Bijbel. Rechtvaardigheid is het tevreden zijn met je bezit, eerlijkheid en zelfverloochening ten behoeve van de gemeenschap. Moed is grootheid van geest en volharding. Matigheid is

ordelijkheid en maat houden in spreken en handelen (Bovendeert 43-46).

Maar we vinden de vier deugden niet alleen in de *De Officiis Ministrorum* van Ambrosius: ze vormen een rode draad door heel zijn werk. In de Romeinse wereld was het gewoonte om bij een grafrede de vier deugden aan te halen. Zo ook Ambrosius: toen hij na de dood van zijn broer Satyrus zijn *De excessu fratris Satyri* (over de dood van mijn broer Satyrus) schreef, deed hij dat als eerste van de christenen aan de hand van de vier deugden. Daarbij geeft hij een invulling aan de vier deugden die verschilt van die uit *De Officiis Ministrorum*. Wijsheid is de liefde tot God (de vreze des Heeren is het beginsel der wijsheid). Toen Satyrus schipbreuk leed, op God vertrouwd voor zijn redding, na zijn redding God dankte en vervolgens vol Godsvertrouwen nieuwe zeereizen ondernam, zag Ambrosius daar de deugd moed in. Aan de hand van Mattheüs 5:3: 'Zalig zijn de armen van geest; want hunner is het Koninkrijk der hemelen' schrijft hij Satyrus matigheid toe. Satyrus leidde namelijk een kuis leven en bezit interesseerde hem niet. Ten slotte toonde Satyrus rechtvaardigheid in zijn zorg voor de arme medemens. Samengevat geeft Ambrosius de volgende christelijke invulling aan de kardinale deugden: wijsheid is liefde tot God en Zijn Woord, rechtvaardigheid is liefde tot de naaste, moed is geloofsvertrouwen en matigheid is kuisheid, ordelijkheid en bescheidenheid (Bovendeert 35-40).

Tot zover kunnen we zeggen dat Ambrosius op een verantwoorde en Bijbelse manier met de kardinale deugden uit de oudheid omgegaan is. Hij laat de Bijbel spreken en geeft een bijbelse boodschap door aan de hand van het 'schema' van de vier deugden. Iets vergelijkbaars doen predikanten op de kansel tegenwoordig ook: men neemt een

voorbeeld buiten de Bijbel om een bijbels gegeven uit te leggen. Bij de exegese van bijbelteksten gaat Ambrosius echter duidelijk te ver met het injecteren van de Platonische deugden in de Bijbel. De vergelijking tussen bijbelse gegevens en kardinale deugden wordt namelijk niet op inhoudelijke, maar op louter getalsmatige overeenkomst getrokken.

Hieronder volgen daarvan enkele voorbeelden. In zijn boek *De Paradiso* koppelt Ambrosius de vier paradijsrivieren aan de vier deugden: de Ganges stelt wijsheid voor, de Nijl matigheid, de Tigris moed, en de Eufraat rechtvaardigheid. Hij haalt er enkele geografische en taalkundige gegevens bij om zijn exegese te rechtvaardigen, maar de enige werkelijke grond voor zijn exegese is het getal vier. Dit is ook het geval in Ambrosius' exegese van het Evangelie naar Lucas (*Expositio evangelii secundum Lucam*), waarin hij de vier dragers van de lamme koppelt aan de vier deugden. Ook de vier dieren uit Ezechiël 1, de eerste vier discipelen, de vier perioden van de bijbelse geschiedenis en vier van de acht zaligsprekingen worden op een getalsmatige basis in verband gebracht met Plato's deugden. De reden dat Ambrosius in de vaste overtuiging verkeerde dat de klassieke deugden een rode draad in de Bijbel vormden, ligt in zijn opvatting dat de wijsheid van de klassieke filosofen haar oorsprong ontleende aan de Bijbel.

In navolging van Ambrosius deden veel latere exegeten hun uiterste best om nog meer van de klassieke deugden in de Bijbel terug te vinden, vaak met bijna lachwekkende resultaten. Het zou te ver voeren om de werken elke kerkvader die de vier deugden in zijn werk heeft gebruikt te behandelen. Enkele belangrijke namen onder hen zijn Hiëronymus en Augustinus, die beiden

net als Ambrosius sterk leunden op de vier deugden in hun ethiek en exegese.

De vier kardinale deugden in de vroege Middeleeuwen

De vijfde en zesde eeuw vormden de overgang tussen het antieke en het middeleeuwse christendom. De sterke invloed van het klassieke gedachtegoed op het christendom nam af. Ook de vier deugden waren in deze periode minder prominent aanwezig in de christelijke literatuur. Pas onder paus Gregorius de Grote (540-604) kwamen ze weer algemeen onder de aandacht. Ze waren in de tussenliggende periode echter niet verdwenen. Twee auteurs besteedden wel uitgebreid aandacht aan de klassieke deugden: Martinus van Braga in zijn *Formula vitae honestae* en Pomerius in zijn *De vita contemplativa*. De eerste laat ik buiten beschouwing, omdat er nauwelijks een christelijk oogpunt in te ontdekken is.

Pomerius stond, omdat hij geboren was in Noord-Afrika, sterk onder augustiniaanse invloed. Die invloed is duidelijk aanwijsbaar in *De vita contemplativa*, een pastoraal handboek voor bisschoppen dat rond 500 van zijn hand verscheen. Net als Augustinus houdt Pomerius sterk vast aan de bijbelse gegevens over zonde en genade. Hij maakt een scherp onderscheid tussen deugd en zonde en benadrukt dat alle deugd alleen van God vandaan komt: alles buiten het geloof is zonde. Het zijn woorden die zo van een reformatorische kansel in Nederland zouden kunnen klinken.

Vervolgens gaat Pomerius dieper in op ondeugden en deugden die daar tegenover staan, om vervolgens de vier kardinale deugden te introduceren. Hierbij kan hij, trouw augustiniaan, de verleiding van de getalsmatige exegese toch niet weerstaan. Hij rechtvaardigt de

vier deugden door ze te verbinden met de vier windrichtingen, de vier elementen van het menselijk lichaam, de vier emoties en de vier letters van het Hebreeuwse woord *adam* en de latijnse vertaling daarvan, *homo*. Ook in de Bijbel wijst hij verscheidene viertallen aan: vier paradijsrivieren, vier evangeliën, vier wielen van de goddelijke strijdswagen en de vier dieren uit Ezechiël 1 (Bovendeert 119-123).

Vervolgens geeft ook Pomerius een christelijke invulling aan de deugden. Hierin blijft Pomerius relatief aan de oppervlakte. Bij de deugd matigheid gaat hij bijvoorbeeld alleen in op het gedrag aan tafel. Als hij de deugd wijsheid behandelt, gaat hij net als Augustinus in *De civitate Dei* op klassieke manier te werk. Hij gebruikt Plato's allegorie van de ziel, waarin de rede een wagen met twee paarden, begeerte en drift, bestuurt. Net als Augustinus koppelt hij moed aan volharding in het lijden. In zijn uitleg van rechtvaardigheid volgt hij meer Ambrosius: het fundament van rechtvaardigheid is het geloof. Daarna legt hij uit hoe een rechtvaardigheidsgevoel leidt tot zorg voor de medemens en liefde tot God.

Schrijvers na Pomerius die over de vier deugden schrijven gaan op ongeveer dezelfde manier te werk. Ze integreren de vier deugden vaak keurig in een bijbelse theologie, maar schieten bij hun exegese vaak veel te ver door. Wat heeft de receptie van de klassieke deugden het christendom uiteindelijk opgeleverd? Enerzijds heeft de christelijke ethiek nuttig gebruik gemaakt van het kader dat de vier deugden boden. Anderzijds is de bijbelexegese op een zijspoor geraakt doordat christelijke schrijvers in de veronderstelling verkeerden dat het viertal deugden een bijbelse oorsprong had.

Afsluiting

Het moge duidelijk zijn dat de vier deugden geen bijbelse oorsprong hebben. Nergens wordt in de Bijbel gesuggereerd dat de belangrijkste deugden rechtvaardigheid, moed, matigheid en wijsheid zijn. Niet Plato is de bron van alle deugden, maar alleen Jezus Christus. Daarmee blijft overeind dat de vier deugden afzonderlijk wel in de Bijbel voorkomen. We kunnen van Ambrosius, Hiëronymus, Augustinus en

Pomerius leren dat we goed moeten onderscheiden welke opvattingen over God en Zijn Woord van God komen en welke uit de mens. Net als de christenen in de oudheid staan ook wij onder invloed van westerse filosofie, in ons geval van de Verlichting. Laten we dus niet op onszelf vertrouwen als wij de betekenis van bijbelteksten proberen te achterhalen, maar steeds terugkeren naar de Schrift en alles wat daarmee niet strookt wegsnoeien.

Literatuur

- Ambrosius, *De obitu Satyri fratris laudatio funebris*, vertaald door P.B. Albers, Bonn 1921.
- Bender, L., *De kardinale deugden*, Utrecht 1940.
- Bovendeert, J., *Kardinale deugden gekerstend : de vier kardinale deugden vanaf Ambrosius tot het jaar 1000*, Amsterdam 2007.
- Geulincx, A. en C. Verhoeven, *Van de hoofddeugden: de eerste tuchtverhandeling*, Baarn 1986.
- Julianus Pomerius, *The contemplative life*, vertaald door M.J. Suelzer, Westminster 1947.
- Lucius Annaeus Seneca, *De Anima*.
- Marcus Tullius Cicero en Ambrosius, *Die Kardinaltugenden bei Cicero und Ambrosius: De officiis*, vertaald door M. Becker, Basel 1994.
- Mensing, Cypr. F., *An activity analysis of the four cardinal virtues suggested by the writings of St. Thomas*, Washington 1929.
- Ornée, W.A. en W.G.H. Wijngaards, (red.), *Bloemlezing uit de Over-Ysselsche Sangen en Dichten van Jacobus Revius*, Zutphen z.j.
- Pieper, J., *Das Viergespann : Klugheit, Gerechtigkeit, Tapferkeit, Maß*, Freiburg 1964.
- Plato, *The Republic*, vertaald door P. Shorey, Cambridge 1935.
- Thomas van Aquino, *The cardinal virtues: Aquinas, Albert, and Philip the Chancellor*, vertaald door E.H. Houser, Toronto 2004.

Aan de lector zijn de volgende vragen gesteld:

1. Wat is de plaats van de drie christelijke deugden in de Bijbel, en is er verschil tussen het Oude en Nieuwe Testament?
2. Hoe verhouden de christelijke deugden zich ten opzichte van de klassieke deugden?
3. Welke plaats neemt hoop in binnen het drieluik van de christelijke deugden?